

## Eigen belang, enig belang?

### Inleiding

Eigen belang ons enig belang? Dat is het thema van vandaag. Wat kan het maatschappelijk middenveld bijdragen aan sociaal burgerschap? Dat is de vraag die ons hier bijeenbrengt. Die wordt nader toegelicht in de brochure van de dienst 'Kerk en samenleving'.

De vraag of eigen belang ons enig belang is, is een petitio principii of in goed Nederlands: een open deur. U zit hier omdat u van mening bent dat er meer is. Uw vraag is dan ook vooral hoe activeer ik dat besef bij mensen en hoe mobiliseer ik het ten behoeven van de samenleving. Dat is de tweede vraag.

De zorg die uit die vragen spreekt, is begrijpelijk. De dagelijkse werkelijkheid is verwarrend. Je hoeft de krant maar op te slaan of de televisie aan te zetten, en het is consumptie, vertier en vermaak die men ziet, of fraude, verrijking, criminaliteit en zelfzucht waar men over hoort. Voortdurend wordt het beeld versterkt van mensen die op eigen welvaart zijn gericht en op de bevrediging van eigen genoegens en behoeften; of die nu geldig zijn of immoreel. De brochure spreekt van doorgeschoten individualisering, calculerende burgers en smal doelmatigheidsdenken die leiden tot verlies aan sociale verantwoordelijkheid en een onverschillige samenleving.

Tegelijk kennen we een andere praktijk; als we hier naar buiten gaan treffen we mensen die zich voor elkaar inzetten en zorgen, jongeren die verantwoordelijkheid nemen, een samenleving die zich in tal van organisaties inzet voor zorg aan de medemens en goede doelen. Zaterdag was ik op de nationale wijkbeurs in Utrecht. Ik heb daar een keur aan initiatieven gezien en gehoord

van burgers die zich energiek en enthousiast inzetten voor hun buurt. Ik had zaterdag naar de kerkendag in Zwolle kunnen gaan. Daar had ik een keur aan andere initiatieven kunnen zien van mensen die zich vanuit de kerkelijke gemeenschap inzetten voor de samenleving. Ik ben zaterdag geëindigd bij het afscheid van Doekle Terpstra waar ik een groot gezelschap trof van mensen die zich in tal van sociale verbanden inzetten voor de samenleving.

Daarmee wil ik allerm minst suggereren dat er niets aan de hand is en u gerust van hier kunt gaan. Er zijn verontrustende trends; kerken die leeg lopen, sociale verbanden die verdwijnen, gezinnen die een lege huls blijken, mensen die meer, mooier en rijker als enig doel in het leven hebben en steeds minder tijd voor elkaar en de gemeenschap. Maar laten we elkaar geen sociale depressie aanpraten. Er zijn tekenen van hoop; mensen die zich met heel hun vermogen inzetten voor de ander of de gemeenschap; maatschappelijke veranderingen die een wonder mogen heten; mensen die weer greep op hun leven krijgen en nieuwe maatschappelijke verbanden die zich de noden van de samenleving aantrekken.

## **Zien we wat we zien**

Het beeld is kortom verwarrend. Dat is niet vreemd. We leven in een overgangstijd. Het heersende mensbeeld is over zijn houdbaarheidsdatum heen; de organisatie van de samenleving in nationale staten en bestuurlijke gebieden is overjarig; de verhoudingen in de wereld veranderen snel, en ons vertrouwen in algemene, objectieve waarheden en oplossingen is diep geschokt. Maar juist in een overgangstijd moeten we duidelijk voor ogen houden waar we heen willen. Het zicht daarop wordt vertroebeld als we gaan denken in termen als: 'doorgeschoten individualisering', 'op de achtergrond raken van maatschappelijke verantwoordelijkheid', 'verdwijnen van het maatschappelijk mid-

denveld'. Want ieder van die termen suggereert dat het ideaal achter ons ligt en we het doel in het verleden moeten zoeken. Dan gaan we met de rug naar de toekomst staan en dreigen met de cultuur in conflict te komen.

Wat we om ons heen zien, vervult ons mede daarom met zorg omdat we er een beeld van de toekomst uit afleiden. Maar de toekomst staat niet vast. De miljoenen die jaarlijks worden uitgegeven om de toekomst te verkennen, bevestigen dat; anders zouden niet steeds nieuwe voorspellingen nodig zijn. Een toekomst die vaststaat, is bovendien de moeite van het voorspellen niet waard. Die komt over ons zonder dat er iets te veranderen valt (zoals in de tuinman en de dood). Als we de toekomst dan ook willen kennen, is dat om er op in te spelen of de loop daarvan bij te sturen. Maar een toekomst die veranderbaar is, staat niet op voorhand vast.

Toekomst is de uitkomst van handelen en keuzen nu, die mede gemaakt worden op basis van beelden over de toekomst. Daarom is ons beeld van de toekomst belangrijk. Het beïnvloedt ons handelen nu en daarmee de toekomst. U ziet dat in het verschil tussen ons en onze voorouders aan het begin van de vorige eeuw. Wie toen leefde, vreesde een toekomst die gelijk zou zijn aan het eigen heden; en daarom zwoegde men een leven lang om de kinderen een betere toekomst te bieden. Wie nu leeft, vreest vaak dat alles anders wordt; en daarom zwoegen wij om onze kinderen een toekomst te bieden die gelijk is aan het heden; via monumentenzorg, natuur- en milieubehoud, sociale zekerheid, ruimtelijke ordening. Duurzaam heet dat.

Het beeld van de toekomst is vooral een kwestie van hoe we kijken en vanuit welk gezichtspunt. Wat toekomst heet, is vaak niet meer dan een lijn die door het heden, vanuit het verleden wordt doorgetrokken naar morgen. Het vertrekpunt bepaalt het beeld van de toekomst. Wie een prettig verleden vergelijkt met het heden, krijgt een ander beeld dan wie dat doet met een

'naar' verleden; de één ziet neergang, de ander vooruitgang. Vandaar het gevaar om over de toekomst te denken in termen die impliceren dat de ideale toekomst achter ons ligt; want dan gaan we achteruit leven. Om het in christelijke termen te zeggen: het Koninkrijk ligt voor ons, niet achter ons.

Nog een andere factor bepaalt ons beeld van de toekomst: welvaart. Toekomst is als een wereld achter glas; men ziet het maar men kan er niet bij. Hoe rijker het heden, des te moeilijker is het om door dat 'glas' te zien. Want glas heeft de hinderlijke eigenschap dat als er goud of zilver achterzit, al is het maar een dun laagje, wordt het een spiegel en zie je nog slechts jezelf en wat achter ons ligt. Dat geldt ook voor het 'glas' tussen ons en de toekomst; we denken dat wat we zien de toekomst is, maar het is vaak het verleden omdat we kostte wat het kost aan het heden willen vasthouden.

Een derde factor die ons beeld van de toekomst bepaalt, zijn de concepten waar we mee werken. Laat ik dat verduidelijken. Neem de stelling dat Nederland vol is. Die zienswijze wordt bepaald doordat we denken in nationale grenzen. In Noordrijn-Westfalen wonen meer mensen in een kleiner gebied, maar dat valt niet op want 'vol' wordt gemeten naar landsgrenzen. Hetzelfde ziet u in het debat over de Europese Unie. Politiek definiëren we vooralsnog in nationale termen. Daarom denken we dat we in de unie invloed verliezen. Wat men echter niet ziet, is dat we nationaal op steeds minder vraagstukken echt invloed hebben, terwijl we daar binnen de Unie samen met anderen wel invloed op kunnen hebben. In die optiek winnen we aan vrijheid en identiteit met de versterking van de Unie.

De concepten waarmee we een probleem bezien, zijn ook bepalend voor mogelijke oplossingen. Neem het file-probleem. Nu staan we in onze eigen tijd in de file. De oplossing vergt daarom dat heel veel mensen hun gedrag aanpassen. Dat maakt het moeilijk oplosbaar. Maar zouden we, zoals wel is gesuggereerd,

woon-werkverkeer als arbeidstijd definiëren, dan wordt het een probleem van werkgevers, die mogelijk door aanpassing van arbeidstijden, collectief vervoer, enz. sneller een antwoord kunnen vinden. Hetzelfde geldt voor het thema van vandaag. Als ik uitga van een tegenstelling tussen eigen belang en andere belangen, dan moet ik veel mensen overtuigen om ook andere dan het eigen belang te respecteren. Is het niet eenvoudiger om mensen te overtuigen dat ze het eigen belang te eng definiëren; dat het respecteren van die andere belangen onderdeel is van het eigen belang? Het probleem wordt daardoor anders en mogelijk eenvoudiger oplosbaar.

## **De 'bril' waarmee we kijken**

Ik ben wat langer stil gestaan bij de wijze waarop we naar de toekomst kijken omdat die wijze van kijken voor het thema van vandaag bepalend is. Want wat we toekomst noemen en wat we als problemen zien, is de uitkomst van ons gezichtspunt en van de 'bril' - de concepten -waarmee we maatschappelijke ontwikkelingen zien. De toekomst zit tussen de oren. Maar dat beeld bepaalt ons handelen nu, en daarmee ook hoe de toekomst echt zal zijn. Vaak laten we ons verlammen door een somber beeld van de toekomst om daardoor die toekomst ook echt over ons af te roepen. Vandaar het belang om in onzekere tijden, op momenten dat het beeld verwarrend is, duidelijk voor ogen te houden wat we willen en ons niet te laten verlammen door wat we vrezen dat er gebeurt.

Zorg over de toekomst dient juist een stimulans te zijn om door een andere zienswijze of een andere probleemstelling, nieuwe perspectieven te krijgen. Want de 'bril' waardoor we naar de werkelijkheid kijken, is bepalend voor de problemen die we zien. Neem bijv. het denken in de tweedeling: markt of overheid. Het miskent volledig dat ons dagelijks leven niet primair door concurrentie of bevel wordt bepaald, maar door samenwerking.

Tussen overheid en markt staat een groot aantal soorten verbanden, organisaties en relaties, - te beginnen bij het gezin - waarin we de oplossing van maatschappelijke vragen en knelpunten gezamenlijk ter hand nemen en waarin we elkaar tot steun zijn bij het realiseren van ieders verantwoordelijkheden. Het stimuleert mensen om verantwoordelijkheid te nemen, terwijl ze zich verzekerd weten van de steun van anderen.

Maar daarom kan ook niet gesteld worden, zoals in de brochure voor vandaag, dat het middenveld verdwijnt. Dat middenveld is een gegeven; inzet en bereik veranderen hooguit. Zo is er op terreinen als onderwijs en gezondheidszorg sprake een verschuiving. Grote professionele organisaties verzekeren nu de zorg, die voorheen werd verzekerd door het middenveld. Dat is mede gevolg van de eisen van doelmatigheid en professionaliteit, die gesteld worden omdat het bekostigd wordt met publieke middelen. Die eisen terugdraaien heeft weinig zin. De weg vooruit is: laten zien dat die doelmatigheid en professionaliteit niet minder, maar zelfs beter gewaarborgd kunnen worden door het middenveld. De bijzondere aantrekkelijkheid van het middenveld is daarbij dat het een op menselijke maat gesneden aanpak kan bieden. De overheid kan dat niet; zij moet in een rechtsstaat werken zonder aanzien des persoon's, naar algemene regels en vaste procedures. De markt kan het ook niet; zij is uitkomst van blinde krachten. Alleen maatschappelijke samenwerking kan werken met aanzien des persoon's en kan daardoor vaak doelmatiger en menselijker zijn, zonder dat dit minder waarborgen biedt.

Het denken in termen van overheid en markt als enige maatschappelijke sturingsmechanismen hangt samen met het mensbeeld waarin eigen belang het belangrijkste motief is voor menselijk handelen. In dat mensbeeld wordt de veelkleurige werkelijkheid gereduceerd tot abstracties en een ééndimensionale wereld van wat we zien, horen en kunnen bewijzen. De mens in

al zijn verscheidenheid wordt daarbij gereduceerd tot een rationeel individu die zichzelf de norm stelt; de samenleving tot een verzameling vrije, gelijke individuen die zich organiseren via de overheid of de markt. Menselijk handelen is in die visie de uitkomst van behoeften, eigenbelang en vrijheidsstreven. Het wordt alleen beperkt door de vrijheid van anderen en plichten uit overeenkomst of wet.

Het is een beeld dat het politieke denken en de maatschappelijke ontwikkeling in de afgelopen twee eeuwen sterk heeft beïnvloed. Ten goede en ten kwade. Maar in de huidige tijd lopen we er steeds meer in vast. Het leidt tot groei en ontwikkelingen die ten koste gaan van menselijke waardigheid, gemeenschapszin en natuur en milieu. Mensen worden op zichzelf teruggeworpen in een bestaan met ongekende risico's, economische onzekerheid en verwarring. De verwarring van een mensbeeld waarin de tegenstellingen tussen individu en gemeenschap; samenleving, markt en overheid; vrijheid en dwang; eigen belang en collectief belang onoverbrugbaar zijn. Want het gaat uit van een individu die op zichzelf kan bestaan, en een natuurlijke vrijheid die geen tegenhanger heeft in een even natuurlijke verantwoordelijkheid jegens anderen en de gemeenschap.

### **Kijken met een andere 'bril'**

Dat mensbeeld is voor velen vanzelfsprekend. Maar we lopen steeds meer vast in de tegenstellingen die het oproept, in het bijzonder die tussen eigen belang en gemeenschappelijk belang. Want in die visie moeten zwakke en gemeenschappelijke belangen steeds door de overheid worden behartigd, maar tegelijk wordt die overheid en daarmee het algemeen belang als beperking van de individuele vrijheid ervaren en dus zoveel mogelijk teruggedrongen. Strecking van het voorgaande betoog is dat we niet uit de fuik van die tegenstelling komen, zonder een andere 'bril' op te zetten; zonder met een andere blik naar de

problemen van deze tijd te kijken. Inclusief de problematiek die vandaag centraal staat.

Die andere 'bril' is er. Zij gaat uit van de werkelijkheid zoals die zich aan ons voordoet. Een werkelijkheid waarin mensen verbonden zijn en tegengestelden samenhangen. Waarin mensen uit gemeenschap worden geboren en slechts in gemeenschap kunnen leven. Waarin iemand wel een zelfstandig persoon is, maar niet zonder de steun van anderen kan leven. Waarin mensen wel individueel verantwoordelijk zijn, maar worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor anderen; 'als hun broeders hoeder'. Een werkelijkheid waarin mensen gelijkwaardig zijn geschapen, ieder naar Gods beeld, maar – sinds Babel - in diversiteit moeten samenleven. Dat impliceert ook dat we niet zonder overheid in vrede en vrijheid kunnen samenleven. De overheid is dus die niet tegengesteld aan vrijheid en diversiteit, maar vormt daar een voorwaarde voor. Vrijheid is in die visie niet de afwezigheid van beperkingen, maar het vermogen om samen met anderen te realiseren wat ons ten diepste beweegt en wat nodig is voor ons bestaan. Daarin ligt besloten dat de samenleving niet uiteenvalt in een markt en een overheid, en niet primair wordt bepaald door concurrentie en publieke plicht, maar door samenwerking: in gezin, bedrijf, kerk en talloos vele organisaties.

Het is een 'bril' kortom, die een werkelijkheid oplevert die niet uiteenvalt in tegenstellingen, maar waarin individu en gemeenschap, vrijheid en verantwoordelijkheid, gelijkheid en verscheidenheid, overheid en samenleving, samenhangen en elkaar wederzijds bepalen. Een werkelijkheid zoals ik die lees in de bijbelse en christelijke traditie. Het is in dat verband opmerkelijk dat de nieuwe paus de naam Benedictus heeft gekozen, want Benedictus van Norcia was een voorloper in deze denkwijze. Hij was het die in zijn tijd de tegenstelling tussen het geestelijke en het materiële, tussen geloof en wereld, overbrugde met het uit-



gangspunt: ora et labora (bid en werk). Het is niet of/of zoals rationele analyse ons vaak wil doen geloven, maar en/en zoals de dagelijkse werkelijkheid ons leert.

## **Een andere overheid**

Het is een 'bril' die een vruchtbaar uitgangspunt biedt voor de oplossing van politieke vraagstukken van deze tijd en een beter zicht biedt op de toekomst. Die conclusie berust op politieke overtuiging, maar ook op de praktijk. Op tal van punten worden deze uitgangspunten thans in beleid vertaald. In de sociale zekerheid, het zorgstelsel, de levensloopvoorzieningen; maar ook in de herziening van wetgeving op het terrein van (hoger) onderwijs. Kenmerkend daarvoor is dat het niet gaat om mensen steeds weer nieuwe rechten te geven maar om ze meer tot hun recht te laten komen; niet, om ieder probleem voor mensen op te lossen, maar om ze in staat stelt hun problemen met anderen op te lossen; niet, om verantwoordelijkheid over te nemen, maar om mensen in staat te stellen verantwoordelijkheid te dragen en voor zichzelf te zorgen; niet om de overheid steeds verder terug te trekken, maar om overheidsmacht zo in te zetten dat mensen daardoor voor anderen en met anderen vorm kunnen geven aan de samenleving.

Die omslag is niet vrijblijvend. Ze is nodig omdat de mogelijkheden van nationale overheden in een internationale economie steeds beperkter worden. Het grensoverschrijdend maatschappelijk verkeer onttrekt zich aan hun greep. De nationale samenleving laat zich steeds minder beschermen tegen van buiten komende risico's en veranderingen. Marktwerking biedt geen alternatief. Markt en overheid, ze zijn beide nodig maar beiden ook beperkt in hun mogelijkheden, en in een internationale omgeving steeds minder betrouwbaar. Vandaar de keuze voor het terugleggen van verantwoordelijkheid in de samenleving. Dat is wat anders dan het terugtreden van de overheid.

De overheid blijft reguleren; om ruimte te scheppen waarbinnen mensen relaties kunnen aangaan en samenwerken, en om te zorgen dat ieder de steun kan vinden om de eigen verantwoordelijkheden te dragen.

Een noodzakelijk element van de voorwaarden die dit vereist, is de versterking van de Europese Unie. Alleen binnen een betrouwbaar kader van regels en voorzieningen kunnen mensen en organisaties hun eigen verantwoordelijkheid nemen. Nationale regelgeving en beleid zijn doorgaans niet meer toereikend om voldoende bestendigheid te bieden. Zij zullen zich aan steeds weer nieuwe externe ontwikkelingen aan moeten passen. Op Europees niveau bestaat de noodzaak daartoe minder. Maar niet alleen de overheidsfunctie moet integreren, ook het middenveld zelf. Zuiver nationaal georganiseerde organisaties zullen steeds kwetsbaarder zijn in een internationale markt en zullen minder gehoord worden op Europees niveau. In Nederland zou het middenveld ook nergens zijn als het nog steeds langs provinciale lijnen georganiseerd zou zijn.

Een andere randvoorwaarde die men van de overheid mag verwachten is dat er een adequate rechtsvorm is voor het ondernemen van maatschappelijke noden en voorzieningen. Thans moeten maatschappelijke organisaties zich bedienen van algemene rechtsvormen. Steeds vaker worden aanvullende voorwaarden en eisen gesteld om te verzekeren dat het maatschappelijk doel blijvend wordt gerespecteerd en om toe te zien op het dagelijks bestuur. Om die reden laat ik thans onderzoeken of het nodig en nuttig is om een aparte rechtsvorm voor maatschappelijke ondernemingen te codificeren.

Het maatschappelijke middenveld, althans de grotere instellingen en organisaties, zullen echter op het punt van corporate governance en doelmatigheid moeten waarborgen dat men voldoet aan de eisen die in de samenleving gesteld worden.

## Een ander middenveld

Het vergt een omslag in politiek denken. Niet de vraag: 'hoe kan de overheid uw problemen oplossen', staat voorop, maar de vraag: 'wat heeft u van de overheid nodig om uw probleem op te lossen'. Dat vergt een verandering aan de zijde van wetgever en het bestuur. Maar het vergt vaak een nog veel grotere omslag bij het maatschappelijk middenveld. Dat kan niet langer de overheid vragen: 'hoe had u het gehad willen hebben'. Men zal zelf wegen moeten vinden om op betrouwbare wijze verantwoordelijkheid te nemen voor het ondernemen van maatschappelijke behoeften en voorzieningen.

Ook zullen nieuwe wegen gevonden moeten worden om maatschappelijke betrokkenheid te genereren en te mobiliseren. Te vaak geschiedt dat nog op basis van oude beelden en motieven die niet meer aanspreken. Men tracht daarbij de inzet die wordt aangeboden te voegen naar de eisen van bestaande organisaties. Daarbij verliest men echter veelal de betrokkenheid. Kunst is om met de genade mee te werken. Om de inzet die er is in te schakelen voor een gemeenschappelijk doel.

Wezenlijk voor het mobiliseren voor maatschappelijke betrokkenheid is het besef dat we, ondanks fundamentele verschillen, samen moeten werken. Nederland was eeuwen een voorbeeld van tolerantie en van onderling overleg. Het berustte op het besef dat we morgen misschien samen de dijk moeten bewaken en voor het vege lijf moeten vechten tegen het water dat geen onderscheid maakt tussen al onze mooie beginselen en overtuigingen. Dat existentiële besef zijn we snel aan het verliezen. Er is een geest vaardig geworden die inhoudt dat alles moet kunnen. Taboes moeten worden doorbroken; alles moet gezegd kunnen worden. Maar maatschappelijke taboes zijn er niet om doorbroken te worden. Het zijn de dijken in het verkeer in de samenleving die we, door schade en schande wijs geworden, daarin hebben aangebracht om vreedzaam samen te leven en

vruchtbaar samen te werken. Meestal is er geen rationele verklaring voor. Dat is geen bewijs voor de onhoudbaarheid van het taboe, maar bewijs voor de ontoereikendheid van de ratio als criterium voor de beoordeling van het samenleven van mensen. Als we ons niet weten te beperken verkwisten we op ondoordachte en onverantwoorde wijze het in eeuwen geleidelijk opgebouwde kapitaal aan maatschappelijke wijsheid in de vorm van dingen die we niet doen en niet zeggen. En daarmee verliezen we ook het vermogen om - binnen en buiten de overheid - te kunnen samenwerken en gemeenschappelijk maatschappelijke problemen ter hand te nemen.

Uiteindelijk gaat het vooral om het motiveren van mensen. Terecht stelt de brochure dat we behoefte hebben aan een beeld van sociaal burgerschap. Ik meen dat ik reeds enkele elementen noemde. Maar verwacht een dergelijk beeld niet van de overheid. Dat mag men niet aan de overheid overlaten. Het betreft immers vragen van waarde en zingeving, en die dienen vanuit de samenleving zelf en vanuit levensbeschouwelijke optiek beantwoord te worden. Onderschat niet wat het vraagt; het gaat om niet minder dan een bijstelling van het mensbeeld van de verlichting. Een dergelijke bijstelling zal niet onmiddellijk breed omarmd worden en kan niet door de overheid worden opgelegd. Veranderingen van deze aard dringen zich slechts op doordat ze met vrucht in de praktijk worden gebracht. Maar het is de moeite waard om er aan te werken. Als het lukt, kan het een nieuwe energie in de samenleving losmaken. Want een ander mensbeeld is als het opzetten van een andere 'bril' waar we het heden en de toekomst mee zien; men ziet nieuwe oplossingen en andere perspectieven. En het wordt tijd daarvoor. Ik gaf al aan dat heersend mensbeeld versleten raakt en geen antwoord meer biedt op de vragen die het oproept.

## Tot besluit

Dit is misschien een ander betoog geworden dan u had verwacht. De vraag wat het maatschappelijk middenveld kan bijdragen aan sociaal burgerschap, heb ik niet beantwoord. Dat kan ook niet want het maatschappelijk middenveld is de belichaming van sociaal burgerschap. Het zijn twee aspecten van hetzelfde. Het betoog is ook geen fel pleidooi geworden voor meer sociale betrokkenheid of voor het maatschappelijk middenveld. Neem van mij aan dat ik dat zou hebben kunnen houden, maar het zou een bevestiging zijn geweest van wat u vermoedelijk al dacht. Het zou ons ook niet verder helpen. Bij de ontwikkeling van sociaal burgerschap en bij de revitalisering van het maatschappelijk middenveld, zullen maatschappelijke organisaties en instituties zelf voorop moeten lopen. Ik heb daar als burger en als kerklid wel een mening over, maar als Minister niet. En het zal met name moeten komen van kerken en levensbeschouwelijke organisaties want het gaat er om Bijbelse gerechtigheid en de christelijke traditie eigentijdse handen en voeten te geven.

Een ding is zeker. Een nieuw sociaal burgerschap zal niet bij mandement of overheidsmacht worden ingevoerd. Het zal niet worden aanvaard omdat het uit geloof moet, maar omdat het zich voor ieder afzonderlijk en voor de samenleving als geheel, in de praktijk bewijst als de meer vruchtbare aanpak dan een aanpak op basis van eigen belang, markt en overheid.

Overheid en maatschappelijk middenveld zullen dat sociaal burgerschap in partnerschap en in onderlinge wisselwerking moeten ontwikkelen. Maar het blijft uiteindelijk aankomen op de vrouwen en mannen die het in de praktijk brengen en uitdragen in hun dagelijkse werk. Die verdienen alle steun en respect.

Dank u.